

Тетяна Куліш

УКРАЇНІЗАЦІЯ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ 20-Х РОКІВ ХХ СТ.: ПРИЧИНИ, ПРОБЛЕМИ, ШЛЯХИ РЕАЛІЗАЦІЇ

Досвід, здобутий людством протягом його історії, – джерело неоціненної допомоги у вирішенні багатьох суспільних проблем. Освіта – це потужний фактор соціального розвитку та своєрідний базис культури суспільства. Вона безпосередньо впливає на формування світогляду, внутрішньої культури, мовних пріоритетів всієї нації, насамперед молодого покоління, яке, в свою чергу, визначає напрями розвитку країни вцілому. Тому, історичний досвід українізації шкільної освіти в 20-х роках ХХ ст. має важливе теоретико-пізнавальне та практичне значення для розвитку сучасної загальноосвітньої школи.

Історіографія питання налічує значну кількість робіт. Грунтовними дослідженнями, в яких приділялась увага різним аспектам проведення політики українізації в 20-х роках ХХ ст., є монографії В. Даниленка, І. Касьянова, С. Кульчицького, праці Я. Дашкевича, О. Войналовича, І. Кліцакова, Л. Наседкіної, Ю. Шаповала та ін.

Серед тих, хто висвітлював питання українізації освітньої сфери, зокрема, шкільної освіти, слід виділити праці Л. Березівської, В. Борисова, В. Липинського, І. Ніколіної та ін. Різним аспектам впровадження української мови в систему освіти в зазначений період присвячені дисертаційні дослідження Л. Блінди, Я. Верменич, І. Сухореброї, С. Чернявської.

Різноманітні погляди на проведення українізації поставили в центр нашої уваги вивчення причин та змісту вирішення національного питання, а також того як воно вплинуло на освітню сферу, зокрема на шкільну освіту.

Тож, метою пропонованої статті є висвітлення причин, проблем, та засобів українізації шкільництва в зазначений період.

Українізація – це тимчасова політика ВКП(б), здійснювана в Україні у 1920-х – на початку 1930-х років. Ця політика стала українським різновидом політики коренізації, яку здійснював радянський уряд на початку 1920-х років з метою зміцнення владних структур в національних республіках та укорінення партійно-радянського апарату. Основний зміст цієї політики полягав у залученні корінного населення до державного й господарського будівництва, в урахуванні національних чинників при комплектуванні кадрами партійного і державного апарату, громадських

організацій; запровадженні в усіх установах української мови; організації мережі шкіл, вищих навчальних закладів, видавничої справи українською мовою; вивченні національних обрядів і звичаїв населення, його соціально-політичних та історико-побутових умов життя, розвитку української культури [1, с. 96].

Основний акцент у вирішенні національного питання в Україні було зроблено на розвиток української мови, національної культури та освіти.

Одним з важливих напрямів загальної політики коренізації була українізація освіти. Увага до освітньої сфери пояснюється кількома чинниками: по-перше, з ідеологічної точки зору, щоб слугувати зразком нового ладу, радянське суспільство мало бути освіченим; по-друге, освічене населення збільшувало виробничий потенціал і міць держави; і по-третє, освіта надавала чудові можливості прищеплювати новим поколінням радянські цінності, адже вся освітня система розглядалась як «єдиний державний апарат для проведення комуністичної пропаганди серед усіх трудящих мас населення» [2, с. 365], як «державне знаряддя комуністичної пропаганди в руках комуністичної партії» [2, с. 372], а використовуватися вона повинна була, як і культура вцілому, «для завдань зміцнення пролетарської диктатури, зміцнення союзу робітників і селян для соціалістичної перебудови суспільства» [2, с. 365].

Тим паче, що проблема українізації освіти в УСРР, зокрема шкільної освіти, дійсно була актуальною, адже українських шкіл в країні майже не існувало.

Коренізацію в Україні очолили провідні державні і партійні керівники: Г. Гринько, В. Затонський, М. Скрипник, Я. Ряпо, О. Шумський та ін. Саме ця група керівників намагалася максимально використати офіційний курс коренізації (українізації) в інтересах культурного національного відродження.

Основними заходами українізації шкільної освіти були: переведення на українську мову навчання в закладах освіти, підготовка відповідних педагогічних кадрів, які навчали дітей рідною мовою, друк належної кількості підручників українською мовою тощо. Засоби, при цьому, використовувалися найрізноманітніші, адже до-

сягнення результату в цій сфері давало поштовх до подальшого розвитку українізації.

Першими кроками у проведенні українізації стали постанова ВУЦВК від 21 лютого 1920 року «Про вживання в усіх установах української мови нарівні з великоросійською» і декрет РНК УСРР від 21 вересня 1920 року «Про введення української мови в школах і радянських установах», в якому Народному комісаріату освіти (Наркомосу) було доручено терміново розробити план широкого розвитку виховних та навчальних закладів різних ступенів з українською мовою викладання. Також уряд звернув увагу на необхідність вивчення української мови в усіх навчальних закладах, які готували працівників народної освіти і зобов'язав Держвидав України видавати достатню кількість підручників українською мовою. 4 травня 1920 року Наркомос України прийняв постанову «Про підготовку працівників освіти з обов'язковим вивченням української мови», а 21 жовтня 1920 року Раднаркомом УСРР було підписано постанову «Про введення української мови в усіх навчально-виховних закладах з неукраїнською мовою навчання» [2, с. 171–172].

Значущість національного чинника в освітній сфері підвищується після прийнятих у квітні 1923 р. рішень XII з'їзду РКП(б) про проведення політики коренізації в підготовці й вихованні кадрів корінної національності. Виходячи з цих рішень, в Україні були розроблені два важливі документи: 27 липня 1923 р. Раднарком УСРР прийняв постанову «Про заходи у справі українізації шкільно-виховних й культурно-освітніх установ», у серпні того ж року було видано декрет ВУЦВК й РНК УСРР «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови» [3]. У цих документах відзначалася необхідність приведення мови викладання у навчальних закладах у відповідність із національним складом населення, підготовки педагогічних кадрів, які вміють викладати українську мову [3, арк. 17].

Крім того, в декреті від 1 серпня 1923 року «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови» [4] зазначалося, що внаслідок відносно слабого розвитку української школи та української культури взагалі, внаслідок відсутності навчальних посібників українською мовою, достатньо підготовленого персоналу відбувається фактичне переважання російської мови. Тому передбачалося, в першу чергу, провести українізацію навчально-виховних та культурно-освітніх закладів, охопивши всі ступені навчальних закладів від початкової до вищої школи включно.

У документі йшлося також про обов'язкове викладання в неукраїнських школах

української мови, про підготовку відповідних педагогічних кадрів. Згідно з декретом на українську мову переводилося викладання у школах професійної, сільськогосподарської та соціально-економічної освіти. Разом із введенням української мови передбачалося залишити її як обов'язковий предмет викладання в усіх шкільно-виховних і культурних установах, так і російську мову, за винятком шкіл національних меншин. Декретом були визначені заходи щодо забезпечення українському народові виховання і навчання рідною мовою та найширшого розвитку національно-культурних форм його життя – мови, літератури та мистецтва. Цим декретом передбачалось закінчити переведення установ соціального виховання на українську мову протягом 1923/1924 та 1924/1925 навчальних років і встановити чіткі етапи планомірного переходу до викладання українською мовою в школах професійної освіти [4].

Водночас, слід ураховувати той факт, що проведення українізації шкільної освіти ускладнювалося тяжким становищем народної освіти в Україні після завершення громадянської війни. Загальна політична та економічна криза, голод призвели до значного скорочення загальноосвітніх шкіл та дитячих закладів. Замість 21968 шкіл (з 2 млн. 23 тис. 688 учнями) в 1921 році, їх в 1922/23 р. нараховувалося всього – 16665 (з 1 млн. 338 тис. 407 учнями) [5, с. 24]. Тому в складних умовах скорочення мережі навчально-виховних та культурно-освітніх закладів в 1920–1921 роках жоден з декретів та постанов з українізації не був виконаний.

Через відсутність матеріальних коштів практично не вирішувалась проблема національних загальноосвітніх шкіл. РНК та Наркомос України лише декларували, після громадянської війни, створення українських та інших національних загальноосвітніх шкіл. На ділі ж кількість українських шкіл у 1921 році не досягала і 50 % від загальної кількості шкіл, а кількість інших шкіл була всередньому в 2–3 рази меншою кількості дітей різних національних меншин, котрі потребували освіти [6, арк. 60].

Незважаючи на всі прийняті урядом та партією рішення з приводу впровадження української мови, у червні 1923 року нарком М. О. Скрипник вимушений був визнати, що міські школи майже всі були російськими. За його словами, у більшості ВНЗ викладання здійснювалося російською мовою, а «відсоток шкіл нижчих і середніх, де викладання провадиться російською мовою, у нас значно вищий, як відсоток російської людності» [10, с. 50].

За даними Наркомосу УСРР на 1 січня 1922 р. із 12 тис. 109 трудових шкіл викладання українською та російсько-українською мовами

велосся в 67% шкіл. При цьому відсоток українців, згідно з цими ж даними складав 75%, тобто для 8% українців не вистачало шкіл, де б викладання велосся рідною мовою. Серед вчителів питома вага українців складала 70%, і, таким чином їх чисельність була меншою, ніж відповідна чисельність дітей-українців на 5% [8, арк. 64].

Незадовільною була й матеріально-технічна база: не вистачало підручників, методичної літератури, посібників. Бракувало також і кваліфікованих кадрів.

Проте, зі збільшенням асигнувань на народну освіту в 1923/24 навчальному році, порівнюючи з 1922/23 навчальним роком, почало поступово, майже вдвічі, змінюватися на краще становище в сфері українізації шкільної освіти. Порівняно з 1922 роком помітно зросла кількість шкіл з українською мовою навчання [7, арк. 21].

Практична робота з українізації освіти, у 1923–1924 рр. відбувалась одночасно з діяльністю з ліквідації неграмотності. Водночас, на порядок денний було поставлено питання щодо введення загальної обов'язкової початкової освіти. В статті заступника наркома освіти УСРР Я. Ряппо «Рік українізації в шкільній справі» [8] саме початкова освіта розглядалась як найбільш важливе завдання, що стало можливим в контексті соціально-економічних зрушень в республіці. Автор реально оцінював всю складність ситуації: «Українізація – це складний великий культурний процес, реалізувати який покликане ціле покоління – учні та ті, що вчать, від початкової до вищої школи включно, наша молодь та наукові сили, літератори, митці, художники, педагоги, агрономи, інженери, лікарі та ін.» [8, арк. 63].

У 1924 році в одній із своїх доповідей Я. П. Ряппо навів дані про співвідношення між кількістю українського населення та охопленням дітей українською школою по окремих губерніях на 1 жовтня 1923 року:

Губернії	% українського населення	% українських шкіл	% українсько-російських шкіл
Харківська	79,2	29,1	49,2
Донецька	47,9	0,4	0,7
Катеринославська	78,5	54,9	14,3
Полтавська	92,9	97,7	–
Київська	76,8	92,4	–
Чернігівська	87,9	53,0	15,0
Волинська	70,5	87,7	1,0
Подільська	81,6	89,6	0,6
Одеська	53,6	34,0	34,0
по усій Україні	72,5	61,3	11,4

[8, арк. 62].

З наведених вище даних видно, що відсоток українських шкіл у Полтавській, Київській,

Подільській та Волинській губерніях перевищував відсоткове співвідношення українського населення, а в Харківській, Одеській, Чернігівській та Катеринославській – навпаки. Практично не була українізована школа в Донецькій губернії. Середній відсоток українських шкіл по Україні виявився нижчим такого ж відсотку українського населення. Я.П. Ряппо зробив висновок, що українізація школи Донбасу носить більш довготривалий характер, в той час, як по інших губерніях у встановлений 2-х річний термін завдання щодо українізації школи буде виконано [8, арк. 64].

У плані роботи Наркомосу на 1925/1926 навчальний рік знову вказувалось на те, що мережа українських шкіл в межах республіки є задовільною, і лише три губернії (Донецька, Катеринославська та Чернігівська) «ще не довели відсотка цих шкіл до відповідного відсотка українського населення» [14, арк. 62].

У квітні 1925 року на пленумі ЦК КП(б)У був зроблений широкий огляд стану українізації. В червні 1926 року його черговий пленум прийняв «Тези про підсумки українізації». В них не тільки підводилися підсумки, але й визначилися подальші напрямки українізації. З того часу питання українізації було постійною темою партійних з'їздів та конференцій, а також урядових рішень.

В цілому ж, процесу українізації були притаманні три риси: планомірність, послідовність та високі темпи. Якщо на 1 жовтня 1923 року тільки 59% шкіл в республіці були українськими [10, с. 27], то до початку 1927 року на українську мову навчання перейшли 79,4% шкіл соціального виховання та 80% шкіл ліквідації неписьменності [11, с. 29]. У решті шкіл викладання здійснювалося мовами народів, які проживали в Україні: російською, грецькою, польською, німецькою, чеською, єврейською та ін.

Зазначимо, що в цілому ж проведення в УСРР політики українізації позитивно вплинуло на розвиток мережі загальноосвітніх навчальних закладів і, в першу чергу, україномовних шкіл. Крім того, у школах України відкривалися класи з різними мовами навчання: українською, українсько-російською, російською та ін. Важливою складовою українізації освітньої сфери було розроблення і забезпечення освітнього процесу підручниками й навчальними посібниками, виданими українською мовою, загальний наклад яких постійно зростає протягом досліджуваного періоду.

Таким чином, з одного боку, перед українізацією стояли, насамперед, ідеологічні завдання, обумовлені необхідністю зміцнення радянської влади на теренах колишньої Російської імперії, завоювання симпатій місцевого населення, з іншого боку, ця політика була важливою складо-

вою частиною національно-культурних процесів в Україні. Вона сприяла відродженню духовної основи українського народу, його мови, зведеної за царського режиму і в роки громадянської війни до рівня «сільського говору», існування якого вважалося тимчасовим та другорядним [12, с. 217].

Більш того, завдяки послідовній та цілеспрямованій українізації народної освіти, два з половиною сторіччя, які відводилися на ліквідування неписьменності в умовах царської Росії, були практично «пройдені» в Україні за десять років (в 1932 році рівень грамотності серед осіб у віці від 8 до 50 років склав 82 % [13, с. 94]).

Проте українізація, що розгорнулася у 20-х роках ХХ ст., не була у планах більшовицького керівництва, яке побоювалося націоналістичного ухилу такої політики. Тому на початку 1930-х років починається поступове згортання загальної політики коренізації, у тому числі й українізації шкільної освіти, а радянська влада повертається до активної русифікаторської політики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Чехович В. А. Державно-правові питання українізації в 20-х роках / В. А. Чехович // *Минуле України: відновлені сторінки*. – К., 1991. – С. 96–122.
2. Культурне будівництво в Українській РСР: Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917–1959 рр. : зб. док. – К. : Політвидав України, 1959. – Т. 1. – 504 с.
3. Декрети, постанови, протоколи засідань ВУЦВК, РНК УСРР та листування про українізацію шкіл і громадських установ, забезпечення самостійності національних меншостей на Україні (1 серпня 1923 р. – 10 квітня 1928 р.) // ЦДАВОВ України, ф. 413. Центральної комісії нацменшин при ВУЦВК, оп. 1, спр. 1, 158 арк.
4. Декрет ВУЦВК і РНК УСРР про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови // *Вісті ВУЦВК*. – 28 серпня 1923 р.
5. Справки, обзоры, информации партийных и советских органов, выписки из постановлений 9 съезда КП(б)У, пленумов ЦК КП(б)У о состоянии и проведении работы по украинизации гос. и парт. аппарата в республике, 1925 год // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1977, 203 арк.
6. Листування з Наркоматом внутрішніх справ та Держ. політ. управління УСРР про надання дозволу на публічні видовища, збори, демонстрації; проведення українізації в ДПУ (5 січня – 30 грудня 1925 р.) // ЦДАВОВ України, ф. 166, оп. 5, спр. 121, 90 арк.
7. Скришник М. Статті та промови з національного питання / М. Скришник. – Мюнхен : Сучасність, 1979. – 604 с.
8. Рік українізації в шкільній справі жовтень 1923 р. // ЦДАВОВ України, ф. 166., оп. 4, спр. 621, арк. 61–71.
9. Ряпшо Я. П. Народна освіта на Україні за 10 років революції / Я. П. Ряпшо. – Харків : Держ. вид-во України, 1927. – 128 с.
10. Бюллетень 8 Всеукраїнської конференції КП(б)У. Стенограма. – Харків, Держ. вид-во, 1924. – 39 с.
11. Затонський В. П. Матеріали до Українського національного питання // *Більшовик України*. – 1927. – № 6. – С. 9–32.
12. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність // *Зб. наук. праць*. / за ред. Я. Д. Ісаєвича ; упоряд. : В. І. Горинь, Я. В. Закревська та ін. – К. : Наук. думка, 1992. – 226 с.
13. Сторінки історії України / за ред. С. В. Кульчицького ; упоряд. : В. П. Шевчук, А. А. Чуб, Н. А. Дегтярьова. – К. : Освіта, 1992. – С. 94.
14. Операційні плани відділів та установ Наркомосвіти УСРР // ЦДАВО України, ф. 2, оп. 4, спр. 314.